

ALSÓPAPSÁG ÉS HELYI VALLÁS
A 16–20. SZÁZADI EURÓPÁBAN.
BESZÁMOLÓ AZ MTA-ELTE LENDÜLET
TÖRTÉNETI FOLKLORISZTIKAI
KUTATÓCSOPORT ÉS
AZ ELTE FOLKLORE TANSZÉK ÁLTAL
RENDEZETT
NEMZETKÖZI KONFERENCIÁRÓL

Budapest, 2022. június 2–3.

BÁRTH DÁNIEL

Lower clergy and local religion in 16th–20th century Europe címmel kétnapos nemzetközi konferenciát rendezett 2022. június 2–3-án az ELTE Folklore Tanszéke a 2018 óta mellette működő MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoporttal karöltve, amelynek tematikája szorosan illeszkedett a csoport kutatási programjához (*Alsópapság a 18–20. századi lokális közösségekben Magyarországon és Erdélyben*).

A workshop alapvető, felhívásban is megfogalmazott célja az volt, hogy teret nyújtson mindazon társdiszciplínák európai és tengerentúli képviselőinek a diskusziójára, akik a keresztény papok és lelkészek helyi közösségekben betöltött szerepére fókuszálnak a kora újkor és újkor szociokulturális mikrovilágainak megközelítésével. A szervezők olyan esettanulmányokat vártak, amelyek mikrotörténeti perspektívából világítják meg a papok és a lokális közösségek összetett kapcsolatrendszerét; a papoknak a helyi szokások és hiedelmek alakításában betöltött szerepét; a normaszegések alakzatait; a helyi vallás megragadhatóságának forrásait és elemzési lehetőségeit; a helyi hatalmi struktúrák és a papság viszonylatait; valamint a papi „szolgáltatások” (szentségek, szentelmények, exorcizmus, gyógyítás, tanítás stb.) változatait. A konferencia helyet kívánt adni az interdiszciplináris párbeszédnek: a szervezők a néprajzi, történeti folklorisztikai perspektíva mellett várták az egyháztörténet, a történeti antropológia és a tágabb értelemben vett kultúrtörténet képviselőinek jelentkezését. A workshop elsősorban közép-európai fókuszra törekedett, de az összehasonító távlatok érdekében más európai régiók esettanulmányai is helyet kaphattak.

Sokan leírták már, hogy a történeti valláskutatásban a kelleténél kevesebb a tudományterületek és az egyes földrajzi régiók közötti párbeszéd. Ez annak ellenére igaz, hogy az utóbbi fél évszázadban sok európai (amerikai, ausztrál és egyéb) kutató foglalkozott a középkor, a kora újkor és az újkor hétköznapi vallásosságának és ünnepi rituáléinak vizsgálatával. A francia mentalitástörténet nagyjai elsősorban a középkorra alkalmazták az elit és népi vallás dichotómiáját, amelyet az angolszász történeti antropológia részben átvéve, részben árnyalva a kora újkor három évszázadára vonatkozóan vizsgált tüzetesen. E munkák nagy érdeme, hogy az 1960-as, 70-es években a történészek figyelmét a népi kultúra irányába fordította, és a szűkebb értelemben vett egyháztörténetet társadalomtörténeti irányba terelte. Amire az éles dichotomikus szembeállítás kritikája az 1980-as években már az *Annales* újabb nemzedékeiben is megjelent, a vallástörténet, vallásantropológia irányából újabb javaslatok láttak napvilágot, amelyek a „népi vallás” kifejezés alternatívájaként jelentkeztek. A társadalmi rétegződés szerinti vertikális megközelítés helyébe a horizontális perspektíva lépett, amely az elmúlt évszázadok szociokulturális régióiban immár lokális pontokon végzett mélyfúrásokon keresztül képzelte el a vallás gyakorlatának megközelítését.

A *local religion* fogalmát modern, mai értelmében a vallástörténész William Christian dolgozta ki műveiben, amelyek közül kiemelkedik 1981-ben megjelent kötete (*Local Religion in Sixteenth-Century Spain*). E negyvenéves, mára klasszikusként számon tartott könyv bemutatta a XVI. századi Spanyolország egy vizsgált szűkebb régiójának többféle katolicizmusát: a hivatalos, doktriner és teologikus oldalt, és hangsúlyosan az ettől megkülönböztethető, praxisszintű helyi vallás világát. Utóbbi helyi fogadalmak, szenttisztelet, kegyhelyek, búcsúk, ereklyék, zarándoklatok és lokális rituális gyakorlatok életszerű leírásával jellemezte a szerző. Ehhez központi forrásanyagát, az új-kasztíliai falvaknak és városoknak II. Fülöp nyomtatott kérdőívére az 1570-es években adott válaszait használta fel. A *local religion* fogalma Christian műve nyomán bevonult a történeti és antropológiai valláskutatásba, és mind a mai napig jelen van egyfajta terminológiai és szemléletbeli lehetőségként. (Legfőbb „vetélytársra” a 90-es évektől a „vernakuláris vallásosság” kifejezésben talált.) Továbbgondolásai közül ki kell emelnünk a vallásantropológus David Stewart könyvét a görög Naxos sziget démonvilágáról (*Demons and the Devil. Moral Imagination in Modern Greek Culture*), amely egy évtizeddel Christian könyve után látott napvilágot. Tanulságos, hogy Stewart a XX. századi témája kapcsán is használhatónak tartotta a fogalmat, sőt megközelítése szerint csakis így, lokális mélyfúrásokkal érdemes a valódi vallási praxist megközelíteni. Számára a helyi vallás olyan fókuszpontot jelentett, amelybe nemcsak a történészek és néprajzkutatók által „népi”-nek nevezett vallási elemek tartoznak bele, hanem az ott helyben élő klerikusok „hivatalos” vallási gyakorlata és – ami különösen fontos – a hiedelmek és szokások valláson kívüli (mágikusnak, babonásnak bélyegzett) terrénuma egyaránt.

A vallásantropológusok egy része ez utóbbi vonalon haladt tovább a XXI. században. Különösen nagy paradigmátikus fordulatot jelentett ez a közép-kelet-európai néprajzi vizsgálatokban, ahol korábban az egyes tudományos szakterületek mentén tettek gyakran erőszakot a lokális kultúrák ökonómiáján: külön-külön foglalkoztak kutatók (kutatások) az adott település népszokásaival, népi hiedelmeivel, népi vallásosságával (tehát a hivatalos vallás népi gyakorlatával), és a néprajz nem tekintette tárgyának a hivatalos vallás, liturgia megnyilvánulásait, amelyeket a helyben élő papság képviselt.

Ezzel el is érkeztünk a konferencia címében szereplő másik kulcsfogalom, a *lower clergy* vizsgálatának tudománytörténeti hátteréhez. A szervező kutatócsoport jelenlegi projektjében e fogalom szintén nem vertikálisan értelmeződik: a helyben élő, a hívekkel közvetlen interakcióban álló papok és lelkészek kerültek középpontba. A kutatási előzmények között természetesen érdemes számba venni az 1970-es évektől társadalomtudományi (szociológiai) alapelveket érvényesítő francia és német egyháztörténet eredményeit éppúgy, mint a történeti antropológia és mikrotörténet időnként összefonódó szemléletével megírt művek egész sorát. Plongerón, Macfarlane, Burke, McManners, Tackett, Beck, Hartinger és mások alapvető munkái egyfajta útjelzőként szolgáltak az európai kutatások számára. Regionálisan jellemző lehet, hogy a politikai-ideológiai diktatúrák árnyékában Magyarországon viszonylag későn erősödtek meg a katolikus és protestáns egyháztörténeten belül az alsópapságra vonatkozó kutatások, viszont pozitív fejlemény, hogy az 1990-es évektől e tárgykörben már egyszerre jelentkeztek a kvantitatív és kvalitatív megközelítések. Ugyancsak a magyar példánál maradva elmondható, hogy az egyháztörténet mellett itt a történeti néprajz is fontos kezdeményezőszerepet vitt az utóbbi évtizedekben a témakör vizsgálata kapcsán. Utóbbi körülmény érthető, hiszen a „néptől” magától egészen ritkán rendelkezünk írásos forrással a XIX. század előtti időszakból, viszont a helyben élő papság a XVII–XVIII. században már nagy mennyiségű írásos nyomot hagyott maga után, amelyben reflektált az őt körülvevő lokális miliő kultúrájára. A vizitációk, a háztörténetek, a papi szerződések, végrendeletek és a mindenféle tárgyú levelek ezáltal a néprajzi-folklorisztikai kutatások homlokterébe helyeződtek (különösen a papok ego-dokumentumainak tulajdoníthatunk kiemelkedő forrásértéket). A helyben élő papok és lelkészek immár nemcsak kultúráközvetítőként, hanem „önmagukban”, saját személyükben, mentalitásuk, műveltségük és attitűdjeik kapcsán is vizsgálati tárggyá váltak. Az is természetes, hogy a néprajz saját tudománytörténetében, különösen a XIX. századtól kiemelkedő szerepet játszó papság kapcsán a népi kultúrához való viszonyulásuk alakulástörténete szintúgy számot tart érdeklődésünkre. E folyamat kapcsán is több alkérdés felmerül: például hogyan lett a felvilágosodás babonairtó papi attitűdjéből a romantika korában a pogány hiedelmek és a népköltészet iránti elsöprő papi érdeklődés, majd ez hogyan alakult át szép lassan, a XX. század első felében Németországban (és aztán többek

között Magyarországon) a „religiöse Volkskunde” nevű, a saját népi vallásosságra irányuló, önálló tudományos irányzattá ismét csak gyakorló papok vezényletével.

Efféle indítatások mentén hívta meg közös gondolkodásra a tanszékhez rendelt kutatócsoport a történeti valláskutatással foglalkozó tudományos diszciplínák európai és tengeren túli képviselőit, teret nyújtva a megbeszélésre és vitára az alsópapság és a helyi vallás XVI–XX. századi komplex viszonyrendszerének megközelítési lehetőségeiről, forrásairól és változatos megvalósulásairól. Az elhangzott esettanulmányok főszereplői általában a lokális közösségekben élő papok és lelkészek voltak, akik valamilyen módon reflektáltak az őket körülvevő mikrotársadalom kultúrájára: gyakran kiszolgálták a hívek igényeit, máskor reformokat igyekeztek véghezvinni, megint máskor az „elit” felé közvetítették az „alsó” kulturális mintázatokat, vagy – ahogy egy-egy hosszabb helyi működés valóságában látjuk – mindezek keverékét vitték véghez életükben. A történeti vizsgálatok számára nagy kihívást jelent e papi attitűdváltozatok modellezése, ami természetesen csak helyi szinten, legplasztikusabban hajdani történetek felfejtése és forráskritikai háttérű rekonstrukciója révén végezhető el. A források természetéből fakad, hogy e régi „történetek” leggyakrabban konfliktusos iratanyagból ragadhatók meg leginkább. Az efféle dokumentáció természetesen nem egy utólagos igazságszolgáltatásra buzdítja a kutatót, hiszen számára a tanúvallomások értéke sokkal inkább a papi „szerepek”, az alsó és felső elvárások, a „jó pap” és „rossz pap” modellek kihámozásának lehetőségében rejlik. Nem is beszélve arról, hogy mindeközben a tanúk között megszólaló parasztok, városi polgárok és mindenféle közemberek egyes szám első személyben idézik meg mindennapi életviláguk lenyomatát.

A jelentkezések egyrészt az előzetes felhívásra, másrészt személyes felkérésekre érkeztek be. A konferencia 28 előadója végül 9 országot képviselt: érkeztek előadók az Egyesült Királyságból és az USA-ból is, de többségben voltak a közép-európai (német, cseh, szlovák, horvát, észt, magyar) kutatók. A generációs megoszlás tekintetében egyértelműen a kutatói középgeneráció és a fiatal kutatók képviseltették magukat. (A szervezőmunka során a témakör számos jelentős külföldi tapasztalt kutatója, *doyenje* – pl. Peter Burke, William Christian, Peter Hersche, Rainer Beck, Wolfgang Brückner, Walter Hartinger, Werner Freitag – a járványhelyzetre és életkorukra hivatkozva hártották el a közvetlen közreműködést.) A képviselt tudományágak tekintetében működött az interdiszciplináris megközelítés, ennek megfelelően többségében néprajzkutatók, kulturális és történeti antropológusok, egyház- és kultúrtörténészek alkották az előadói gárdát. A tanácskozás az ilyenkor megszokott és kötelező angol nyelvi hegemoniát megtörve a négyből egy szekció esetében német nyelvű előadások és diszkusszió megtartását is lehetővé tette.

A két nap egy-egy délelőtti és délutáni szekcióra oszlott. Az összesen négy ülészak elnöketét négy hazai szakember (Klaniczay Gábor, Kis-Halas Judit, Fazekas István és Hesz Ágnes) vállalta el. A konferenciát Bartus Dávid, az ELTE BTK dékánja

nyitotta meg. A szervezők részéről Bárh Dániel a workshop fókuszában álló fogalmak tudomány- és kutatástörténeti háttérét, valamint a konferencia szakmai indíttatását világította meg bevezető előadásában úgy, hogy elköteleződéseit saját bácskai kutatási tapasztalataiból vett példákkal támasztotta alá.

Az első szekció három egymásra reflektáló előadással kezdődött, amelyek középpontjában egy-egy kora újkori európai szerzetes és közössége került. Hilaire Kallendorf (Egyesült Államok) egy XVI. századi ferences misszionárius mexikói működésére vonatkozó emlékiratait elemezte, és keresett hozzá analógiákat a bennszülöttektől származó látomások leírásait középpontba állítva. Smid Bernadett a kora újkori Katalóniába kalauzolta a hallgatóságot, és egy, a barcelonai inkvizíció előtt 1637–38-ban lezajlott peren keresztül (Pere Amich atya pere) mutatta be az ördögűzéssel és különböző mágikusnak bélyegzett gyakorlatokkal végzett egyházi gyógyítási tevékenységet. A nagy kultúrtörténeti távlatú folyamat XVIII. századi magyarországi, közelebről dél-dunántúli megnyilvánulásait Kis-Halas Judit (a konferencia idején Szlovéniából) mutatta be egy máriagyűdi ferences vegyes tartalmú imakönyvének kontextualizációjával. A szekció XIX. századi tematikájú előadásai már inkább a néprajzi-folklorisztikai tudománytörténet irányába mutattak: David Hopkin (Egyesült Királyság) egy belga pap szociokulturális törekvéseire fókuszált, aki a flamand mozgalom híveként csipkekészítő iskolát hozott létre az 1840-es években, ahol a gyerekeknek saját maga állított össze dalgyűjteményt. Jonathan Roper (Észtország) előadásának középpontjában egy sussexi pap, John Coker Egerton került, aki egy viktoriánus lapban nagyszámú humoros beszámolót tett közzé a helyi folklórról. A pap naplójából kiderül, hogy attitűdje mentes volt a népi kultúra iránti romantikus rajongástól, az általa tapasztalt hiedelemelemeket letesztelte, adatközlőiről (azaz híveiről) gyakran negatív értékítéleteket alkotott. Ilyefalvi Emese a rendező kutatócsoport online adatbázisát mutatta be, külön kiemelve azt a vizsgálati lehetőséget, amely a XIX. századi egyházi folyóiratok pap-lelkész szerzőinek helyi-népi kultúrához való hozzáállására, attitűdváltozataira vonatkozik.

A második szekció a helyi vallás meghatározó rituális gyakorlataira fókuszálva Tönno Jonuks (Észtország) előadásával kezdődött, aki nagy történeti távlatban (XV–XVIII. század) foglalkozott a keresztény zarándoklat észtsországi jelvényeivel, különösen a kereszt reformáció előtti és utáni lokális használatával. Tomáš Malý (Csehország) egy általa vezetett kutatási programról beszámolva a kegyszobrok XVIII. századi koronázásának hatalmi és reprezentációs vonatkozásait elemezte, elsősorban cseh és lengyel alulnézeti forrásokon keresztül. Vladimír Mañas (Csehország) egy XVII. századi észak-morvaországi plébános személyiségét, lokális működését, korabeli és későbbi közösségi megítélését mutatta be többféle szintű (hivatalos „felső”, hivatalos „alsó” és félhivatalos alulnézeti) források segítségével. Nagyon izgalmas XVIII. század végi történet bontakozott ki Mihalik Béla Vilmos előadásában, aki egy zsidó kislány játékos megkereszteléséből adódó hosszadalmas lokális vita

tanulságait járta körbe az 1780-as évekbeli Napkor társadalmi és hatalmi miliójében. Jan Botik és Marta Botikova (Szlovákia) közös prezentációja az evangélikus lelkészek szerepét jellemezte példakon keresztül a török hódoltság utáni szlovák telepések lokális kultúrateremtő folyamataiban. Gyöngyössy Orsolya egy atipikusnak számító, XIX. század eleji csongrádi plébános, Mátyus János személyiségét, közösségben betöltött többarcú szerepét, normaszegéseit idézte meg a pap levéltári perszonális iratainak széles körű felhasználásával. Egy szűkebb régió, Szlavónia magyar református közösségeinek vallási gyakorlata és különösen ennek horvát megítélése került Denis Njari (Horvátország) előadásának fókuszába XVIII–XX. századi sajtóanyag és levéltári források felhasználásával.

A második nap délelőttjén sorra kerülő, német nyelvű szekciót Marie Ryan-tová (Csehország) előadása nyitotta meg, amelyben a prágai érsekség katolikus alsópapságának helyzetét és szerepét tekintette át elsősorban a XVII. század végi, XVIII. század eleji egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatsoraira támaszkodva. Őt követte Muntagné Tabajdi Zsuzsanna mikrotörténeti irányultságú előadása, amely a türelmi rendelet (1781) érvényesülésének konkrét és kézzelfogható folyamatait tárta fel nógrádi vegyes vallású települések többoldalú (katolikus és evangélikus) forrásanyagára támaszkodva. Bednárik János egy 1870-es években, Máriaremetén történt drasztikus papi megnyilatkozás hátterét, körülményeit és kontextusát tárta fel esettanulmányában, amely a Tóbiás-áldás megnevezésű ponyvanyomtatvány iránti lokális igények szívósságára és az ezzel kapcsolatos hivatalos, elutasító papi attitűd megnyilvánulásaira nézve hordoz tanulságokat. A férfi papok és vallásos nők kapcsolatának másfajta attitűdváltására mutatott rá Frauhammer Krisztina, aki a XX. században határozott lenyomatait találta meg a katolikus női vallásosság egyházi preferenciájának, a papság ezzel kapcsolatos sokoldalú (az egyesületektől az imakönyvekig), számos platformon megnyilvánuló törekvésének. A XX. század első felében megszülető vallási néprajz egyházirányítási hátterére világított rá Florian Schwemin (Németország) előadása, aki a regensburgi egyházmegye lokális vallási közösségeiben 1931-ben elkészült kérdőíves felmérés adatait felhasználva az átalakulási folyamatok megragadhatóságát, valamint a papság helyi szokásformáló törekvéseit állította középpontba. Michael Prosser-Schell (Németország) két katolikus pap tevékenységén keresztül világította meg a dunai sváb kényszermigrációban érintett menekültközösségek 1945–50 közötti lelkipásztori hátterét. Ehhez kapcsolódva Schell Csilla (Németország) előadása a papság szerepére fókuszált a kitelepített németek új németországi lakhelyükön történt integrációs folyamataiban.

A konferencia negyedik szekciójában hat előadás hangzott el. Milyen szerepet játszott a kegyúr és a helyi communitas a katolikus papság életútjának és karrierjének szempontjából? E kérdésre irányuló kutatásait összegezte Pavel Pumpr (Csehország) a XVIII. századi olműtzi egyházmegye forrásain keresztül. Elsősorban egyházi státumokat és az azokat ellenőrző vizitációkat használt fel Szuly Rita, hogy a győri

egyházmegye XVIII. századi papsága és a lokális közösségek közötti konfliktusokat és normakommunikációt elemezze. Szakál Anna a XIX. századi erdélyi unitárius lelkészek mikrovilágát, életútválasztási lehetőségeit és kényszereit igyekezett megközelíteni lelkészi pályáívek megrajzolásával, különösen a népköltészeti gyűjtés mint opció társadalomtörténeti kontextualizálásával. A XX. századi totalitárius diktatúra idejére kalauzolt el Lányi J. Gábor, aki a Dunamenti Református Egyházkerület 1950-es években lelkészek ellen lefolytatott, politikai indíttatású fegyelmi ügyeit elemezte előadásában. Michal Uhrin (Szlovákia) szofisztikált teoretikus háttér felvázolásával közelítette meg saját korábbi etnográfiai terepmunkája eredményeit a vallás hivatásos képviselőinek és laikus gyakorlóinak komplex viszonyrendszer vonatkozásában. Jelenkori antropológiai terepmunkán alapult a konferencia záróelőadása is, amelyet Komáromi Tünde tartott meg egy erdélyi lokális közösségben végzett empirikus vizsgálata nyomán. A rivális (református, ortodox) papi szerepek, kompetenciák és attitűdök elemzése – különösen a betegségekkel, rontással és mágikus gyakorlatokkal kapcsolatban – XXI. századi példákön keresztül érzékelte a konferencia első előadásaiban tárgyalt, évszázadokkal korábbi esetek kései párhuzamait.

A javuló járványhelyzetnek és a szerencsés időzítésnek köszönhetően a workshop – hat online előadást kivéve – túlnyomórészt jelenléti formában zajlott le. A távoli bejelentkezések gördülékenyen simultak bele a rendezvény menetébe, és hozzászólásokra is mindkét oldalról lehetőséget nyújtottak. Az ELTE BTK médiaműhelyének köszönhetően az egész esemény nyomon követhető volt online közvetítés (*streaming*) formájában, és ennek köszönhetően a felvétel mind a mai napig hozzáférhető és visszanezhető az ELTE YouTube-csatornáján.

Ahogy az ilyenkor lenni szokott, a szervezők határozott szándéka kötetbe rendezni az elhangzott előadások tanulmányá formált változatait. Az angol és német nyelvű tanulmánykötet remélhetőleg mielőbb (2022 végéig) napvilágot láthat, és ezzel is tudatosítja a témakör iránti többoldalú szakmai elkötelezettség meglétét, és további indíttatást adhat a nemzetközi szintű párbeszéd lehetőségére.